

Ewa Michałkiewicz-Kądziela

PRAWO DO EKSPONOWANIA SYMBOLI RELIGIJNYCH  
W PRZESTRZENI PUBLICZNEJ I JEGO OGRANICZENIA –  
KOMPARATYSTYCZNE ROZWAŻANIA PRAWNE  
NA GRUNCIE ORZECZNICTWA MIĘDZYNARODOWEGO  
I KRAJOWEGO

WPROWADZENIE

Wolność sumienia i wyznania to jedno z podstawowych praw człowieka, które w prawie międzynarodowym jest traktowane jako prawo o charakterze uniwersalnym. Pojawia się ono zarówno w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka<sup>1</sup>, w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych<sup>2</sup>, ale także w regionalnych aktach prawnocząłowieczych, takich jak chociażby Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności<sup>3</sup>, czy Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej<sup>4</sup>. Jego powszechność oznacza, że jest ono przynależne każdemu bez wyjątku, co stanowi

---

DR EWA MICHAŁKIEWICZ-KĄDZIELA – Uniwersytet Szczeciński; adres do korespondencji: ul. Narutowicza 17A, 70-240 Szczecin, Polska; e-mail: ewa.michalkiewicz-kadziela@usz.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-5396-1820>

<sup>1</sup> Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, przyjęta i proklamowana rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ z dnia 10 grudnia 1948 r., 217 A (III).

<sup>2</sup> Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 r., Nr 31, poz. 167 [dalej: MPPOiP].

<sup>3</sup> Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz. U. z 1993 r., Nr 61, poz. 284.

<sup>4</sup> Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, Dz. Urz. UE 2016 C 202.

konsekwencję przyrodzonej godności człowieka. Uniwersalność tego prawa sprawia, że jest ono także częścią katalogów praw człowieka chronionych na poziomie prawa krajowego. Obecnie trudno wyobrazić sobie, aby ustawy zasadnicze państw demokratycznych nie ujmowały tego prawa w swoich przepisach.

Uprawnieniami mieszczącymi się w ramach wolności sumienia i wyznania są: możliwość uzewnętrzniania publicznie lub prywatnie swojej religii poprzez jej kultywowanie, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie, a także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu [Mezglewski 2011, 95]. Jednym ze sposobów uzewnętrzniania swojej religii jest prawo do eksponowania symboli religijnych, rozumianych jako każdy umowny znak, który służy do identyfikowania się z danym systemem wyznaniowym [Kowalski 2012, 48]. O ile posługiwanie się symbolami religijnymi w sferze prywatnej nie jest objęte żadnymi ograniczeniami, o tyle czynienie użytku z symboli religijnych w sferze publicznej staje się obiektem zainteresowania ustawodawcy. Ma to związek nie tylko z ożywioną debatą publiczną, która toczy się w tym temacie od dłuższego czasu, ale przede wszystkim z koniecznością rozwiązywania sporów społecznych powstałych na tym gruncie [Romanko 2015, 207]. Ich główną przyczynę stanowi konflikt pomiędzy ochroną prawa do ekspresji wyznawanej religii, a koniecznością zagwarantowania pozostałych praw i wolności innych osób.

Prawo do uzewnętrzniania swojej religii w sferze publicznej nie ma charakteru bezwzględnego, dlatego też możliwe staje się wprowadzenie pewnych jego limitacji. Muszą być one jednak zawsze przewidziane prawem i ukierunkowane na ochronę innych wartości, takich jak bezpieczeństwo publiczne, porządek publiczny, moralność publiczna, zdrowie publiczne, czy wolności i prawa innych osób [Szymanek 2012, 34]. Przy czym zakłada się, że limitacje te często pojawiają się w państwach, których relacje ze związkami wyznaniowymi są oparte na neutralności bądź też bezstronności [Falski 2016, 11].

Celem niniejszych rozważań jest ustalenie, jakie przyczyny mogą leżeć u podstaw ograniczenia prawa do ekspresji wiary poprzez symbole religijne oraz czy są one wspólne dla wszystkich kultur prawnych i jaki wpływ na to ma charakter relacji państwa ze związkami wyznaniowymi? Aby móc założyć te zrealizować, posłużono się metodami badawczymi właściwymi dla dziedziny prawa, a mianowicie metodą dogmatyczną oraz prawnoporównawczą. Metody te pozwoliły na dokonanie analizy przepisów

prawa oraz orzeczeń sądowych, na podstawie których stało się możliwe określenie przyczyn dopuszczalnych ograniczeń wolności wyznania i sumienia w aspekcie eksponowania symboli religijnych. Porównanie wielu stanów prawnych oraz orzeczeń sądowych wydanych na ich podstawie umożliwiło z kolei stwierdzenie, czy przyczyny ograniczeń prawa do eksponowania symboli religijnych są zależne od relacji pomiędzy państwem a związkami wyznaniowymi.

## 1. ORZECZNICTWO SĄDÓW MIĘDZYNARODOWYCH W SPRAWACH SYMBOLI RELIGIJNYCH

W związku z uregulowaniem w licznych aktach prawnych na poziomie prawa międzynarodowego wolności sumienia i wyznania, kwestia dotycząca prawa do eksponowania symboli religijnych stała się przedmiotem wielu orzeczeń sądów międzynarodowych, takich jak Komitet Praw Człowieka ONZ, Europejski Trybunał Praw Człowieka, czy Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej. Każdy z tych podmiotów pomimo tego, że orzekał na podstawie innego aktu prawnego, to jednak dysponował niemal identyczną treścią wolności wyznania i sumienia, bowiem art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, art. 9 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności oraz art. 10 Karty Praw Podstawowych UE stanowią swoistego rodzaju kalki. Oznacza to, że możliwe i jak najbardziej zasadne staje się porównanie tychże orzeczeń w celu ustalenia tego, czy istnieje jednolity standard ochrony oraz ograniczania prawa do eksponowania symboli religijnych na poziomie międzynarodowym.

### 1.1. Komitet Praw Człowieka ONZ

Komitet Praw Człowieka ONZ wypowiedział się już wielokrotnie w sprawach eksponowania symboli religijnych w przestrzeni publicznej. W 1989 r. rozstrzygając w sprawie *Bhinder* przeciwko Kanadzie wskazał, że przyczyną ograniczenia w korzystaniu z prawa do ekspresji wyznawanej przez siebie religii mogą być kwestie bezpieczeństwa w pracy. Na tej podstawie stwierdził, że chociaż doszło do ograniczenia wolności wyznania i sumienia, chronionego art. 18 MPPOiP, to jednak było ono uzasadnione koniecznością zapewnienia bezpieczeństwa w miejscu pracy, dlatego też naka-

zanie Sikhowi noszenia ochronnego nakrycia głowy zamiast tradycyjnego turbanu nie stanowiło naruszenia wolności wyznania i sumienia<sup>5</sup>. Zgoła do innych wniosków Komitet doszedł w sprawie Hudoyberganova przeciwko Uzbekistanowi<sup>6</sup>, gdzie uznał, że zawieszenie w prawach studenta, studentki, która nosiła religijne nakrycie głowy, stanowiło naruszenie jej prawa do eksponowania swojej religii w przestrzeni publicznej. Bardzo podobnie Komitet rozstrzygnął w przypadku spraw wniesionych przeciwko Francji<sup>7</sup>, a dotyczących zakazu zakrywania twarzy przez kobiety muzułmanki tradycyjnymi nakryciami głowy. Komitet wskazał, że argumentacja Francji, iż przyczyną wprowadzenia tego zakazu jest konieczność poszanowania zasad współżycia społecznego oraz praw i wolności innych, jest argumentacją niezbyt jasną, a sam zakaz ma charakter nieproporcjonalny i stanowi naruszenie wolności wyznania i sumienia.

## 1.2. Europejski Trybunał Praw Człowieka

Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w zakresie posługiwania się symbolami religijnymi jest niezwykle obszerne. Dotyka ono nie tylko kwestii związanych z wyrażaniem swojej religii poprzez ubiór, ale także występowania symboli religijnych, takich jak krzyż w miejscach publicznych.

Pierwsza grupa wyroków odnosi się do sporów, które powstają na gruncie noszenia strojów religijnych lub ich elementów w przestrzeni publicznej. Europejski Trybunał Praw Człowieka początkowo ostrożnie wypowiadał się w temacie realizacji konwencyjnej wolności wyznania i sumienia w prawie krajowym, powołując się głównie na margines swobody oceny, którym w tych sprawach dysponowały państwa podlegające jego jurysdykcji<sup>8</sup>. Jednakże z czasem zaczął on w swoich wyrokach odnosić się

<sup>5</sup> Communication No. 208/1986, *Bhinder v. Canada*. CCPR/C/37/D/208/1986, 9 November 1989, para 6.2.

<sup>6</sup> 41 Communication No. 931/2000, *Hudoyberganova v. Uzbekistan*. CCPR/C/82/D/931/2000, 5 November 2004, para. 6.2.

<sup>7</sup> *Miriana Hebbadj przeciwko Francji*, decyzja (opinia) Komitetu Praw Człowieka ONZ z dnia 17 lipca 2018 r., CCPR/C/123/D/2807/2016, zawiadomienie nr 2807/2016; *Sonia Yaker przeciwko Francji*, decyzja (opinia) Komitetu Praw Człowieka ONZ z dnia 7 lipca 2018 r., CCPR/C/123/D/2747/2016, zawiadomienie nr 2747/2016.

<sup>8</sup> Zob. wyrok ETPC z dnia 10 listopada 2005 r. w sprawie *Leyla Şahin przeciwko Turcji*, skarga nr 44774/98.

również do meritum sprawy, uznając, że zakaz noszenia krzyża w miejscu pracy nie stanowi naruszenia art. 9 Konwencji, gdy ograniczenie to wynika z konieczności ochrony zdrowia innych osób [Abramowicz 2015, 14], natomiast stanowi naruszenie wolności wyznania i sumienia, w przypadku, kiedy ograniczenie to nie odnosi się proporcjonalnie do wszystkich wyznań<sup>9</sup>. Orzecznictwo Trybunału za usprawiedliwione uznało także przepisy nakazujące wszystkim bez wyjątku noszenie kasku podczas jazdy motocyklem. Wskazano, że obowiązek ten nie godzi w wolność wyznania i religii, np. Sikhów, a jedynie służy zapewnieniu bezpieczeństwa w ruchu drogowym<sup>10</sup>.

Trybunał wypowiedział się także na temat wprowadzonego przez Francję zakazu zakrywania twarzy w przestrzeni publicznej. Uznał, że nie naruszyła ona Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, bowiem sama Konwencja dopuszcza wprowadzenie pewnej limitacji wolności wyznania i sumienia w przypadkach, kiedy może wystąpić zagrożenie porządku publicznego kraju lub też praw i wolności innych osób<sup>11</sup>. Oznacza to, że państwa nie tylko mają możliwość wprowadzać określone ograniczenia, ale także mogą wskazywać konkretne okoliczności (w tym miejsca), w których ograniczenia te będą obowiązywać [Kamiński 2013, 11-12].

Europejski Trybunał Praw Człowieka omawiał także kwestie związane z obecnością symboli religijnych w przestrzeni publicznej. W wyroku z 2011 r. *Lautsi przeciwko Włochom*<sup>12</sup> stwierdził, że krzyże w szkołach publicznych nie stanowią naruszenia wolności myśli, sumienia i wyznania, chronionej art. 9 Konwencji. Wielka Izba Europejskiego Trybunału Praw Człowieka rozstrzygnięcie to uzasadniała faktem, że krzyż nie służy indoktrynacji, a jego obecność ma charakter pasywny, neutralny. Jest raczej symbolem otwartości na różne religie, a nie próbą nachalnej manifestacji jednej z nich [Kowalski 2011, 20]. W związku z czym ostatecznie uznano, że krzyż powieszony w miejscu publicznym nie stanowi naruszenia prawa członków innych wyznań. Niemniej jednak ETPC zaznaczył, że kwestia

<sup>9</sup> Wyrok ETPC z dnia 15 stycznia 2013 r. w sprawie *Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 48420/10, 59842/10, 51671/10 i 36516/10.

<sup>10</sup> Wyrok ETPC z dnia 11 stycznia 2005 r. w sprawie *Phull przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 35753/03.

<sup>11</sup> Zob. wyrok ETPC z dnia 26 listopada 2015 r. w sprawie *Ebrahimian przeciwko Francji*, skarga nr 64846/11.

<sup>12</sup> Wyrok Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 18 marca 2011 r. w sprawie *Lautsi i in. przeciwko Włochom*, skarga nr 30814/06.

wolności sumienia i wyznania w tym aspekcie objęta jest tzw. marginesem swobody, a zatem państwa członkowskie samodzielnie mogą decydować o tym, czy symbole religijne powinny być używane w przestrzeni publicznej, czy też nie.

### **1.3. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej**

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej miał okazję wypowiedzieć się na temat zagwarantowanej w Karcie Praw Podstawowych Unii Europejskiej wolności religijnej w kilku sprawach, dotyczących zgodności z uregulowaniami unijnymi krajowych zakazów noszenia w miejscu pracy widocznych symboli religijnych. Komitet Praw Człowieka czy Europejski Trybunał Prawa Człowieka rozpatrywał te kwestie w aspekcie dyskryminacji. W przypadku orzeczenia Samira Achbita przeciwko G4S Secure Solutions NV<sup>13</sup> Trybunał Sprawiedliwości stwierdził, że zakaz noszenia chusty islamskiej, będący skutkiem wprowadzenia regulaminu pracy przez prywatne przedsiębiorstwo zakazującego noszenia widocznych symboli politycznych, światopoglądowych i religijnych, nie stanowi dyskryminacji bezpośredniej ze względu na religię lub przekonania. Ograniczenie takie może jednak wywoływać dyskryminację pośrednią, w przypadku, kiedy zostanie wykazane, że pozornie neutralny obowiązek w rzeczywistości stawia osoby wyznające określoną religię lub mające określone przekonania w niekorzystnej sytuacji, chyba że takie postanowienie jest obiektywnie uzasadnione zgodnym z prawem celem, takim jak realizowanie przez pracodawcę polityki neutralności politycznej, światopoglądowej i religijnej w relacji z jego klientami, zaś środki mające służyć realizacji tego celu są właściwe i konieczne. Podobne rozstrzygnięcie Trybunał Sprawiedliwości wydał w sprawie WABE eV i MH Müller Handels GmbH przeciwko MJ<sup>14</sup>, zaznaczając, że zbadanie, czy zachodzi dyskryminacja pośrednia, należy do obowiązków sądu krajowego.

---

<sup>13</sup> Wyrok TSUE z dnia 14 marca 2017 r. w sprawie Samira Achbita przeciwko G4S Secure Solutions NV, C-157/15.

<sup>14</sup> Wyrok TSUE z dnia 15 lipca 2021 r. w sprawie WABE eV i MH Müller Handels GmbH przeciwko MJ, C-804/18.

## 2. ORZECZNICTWO SĄDÓW KRAJOWYCH W SPRAWACH SYMBOLI RELIGIJNYCH

Na temat symboli religijnych oraz ich miejsca w przestrzeni publicznej wielokrotnie wypowiadały się również sądy krajowe różnych państw europejskich. W związku z tym, że nie utworzono jednolitego i pełnego standardu ochrony prawa do eksponowania symboli religijnych na poziomie międzynarodowym, a same sądy międzynarodowe odnosiły się do tych kwestii jedynie w odniesieniu do konkretnej sytuacji, dając co do zasady państwom swobodę marginesu oceny w regulowaniu tych spraw, orzecznictwo sądów krajowych jest niezwykle bogate. Jego analiza pozwoli na stwierdzenie, jaki wpływ na realizację prawa do eksponowania symboli religijnych ma relacja pomiędzy państwem a związkami wyznaniowymi.

### 2.1. Francja

Przepis art. 1 Konstytucji Republiki Francuskiej z 1958 r.<sup>15</sup> charakteryzuje to państwo jako świeckie. Świeckość w tym przypadku może być rozumiana na dwa sposoby: jako neutralność państwa w stosunku do religii praktykowanych przez obywateli albo jako rozdział pomiędzy państwem a Kościołem [Orzeszyna 2003, 222]. Oba sposoby rozumienia tego pojęcia prowadzą jednak do konieczności prawnego uregulowania spraw religijnych we Francji.

Wolność religijna nie jest zagwarantowana wprost w ustawie zasadniczej, ale wywodzi się ją z ogólnych przepisów konstytucyjnych i ustawowych. W tym samym art. 1 Konstytucji Republiki Francuskiej, który gwarantuje świeckość państwa, w zdaniu drugim wskazuje się, że Francja „zapewnia równość wobec prawa wszystkim obywatelom bez względu na pochodzenie, rasę lub religię. Respektuje wszystkie przekonania”. Przepis ten należy odczytywać jako nakaz równego traktowania nie tylko obywateli, ale także związków wyznaniowych do których przynależą [Falski 2010, 41]. Z kolei „respektowanie wszystkich przekonań” można odnieść do uniwersalnej formuły występującej w aktach prawa międzynarodowego, która skupia się na ochronie „myśli i sumienia”.

---

<sup>15</sup> *Konstytucja Francji*. Tłum. W. Skrzydło, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2005.

Kolejne przepisy, które nawiązują do wolności religijnej, znajdują się już w aktach pozakonstytucyjnych. Należy tu wspomnieć o X Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 1789 r., której przepisy zabraniają niepokojenia kogokolwiek z powodu wyznawanej przez niego religii, w przypadku, kiedy wiara ta nie narusza porządku publicznego w państwie. Regulacje w tym zakresie znajdują się również we francuskim ustawodawstwie zwykłym. Mowa tu o ustawie o rozdziale kościołów i państwa z 1905 r. W tekście tej ustawy w art. 1 wprost wyrażono gwarancje wolności wyznania oraz swobodne praktykowanie swojego wyznania, z zastrzeżeniem sytuacji naruszających porządek publiczny.

Co do zasady należy uznać, że pomimo neutralności religijnej państwa, wolność sumienia i wyznania jest we Francji chroniona. Świeckość państwa nie oznacza bowiem negocjowania którejkolwiek z religii, ale wręcz przeciwnie, zapewnienie ochrony każdej z nich na takim samym poziomie. W doktrynie przyjmuje się także założenie, że rozdzielenie spraw publicznych od religijnych ma wymiar zapewnienia poszanowania prawa do prywatności, bowiem kwestie wiary należą do intymnej sfery życia każdego człowieka [Stępień 2019, 60]. Prawodawstwo francuskie ukształtowane w taki właśnie sposób miało sprawić, że prywatne wierzenia nie będą oddziaływały na decyzje podejmowane w zakresie spraw publicznych.

W rzeczywistości jednak rozdział wiary od sfery publicznej nie jest tak łatwy. Religia jest pewną częścią życia każdego wierzącego człowieka, dlatego też zdarzają się przypadki, kiedy to ingeruje ona w sferę zewnętrznych, prezentowanych publicznie zachowań. Jako przykład należy wskazać chociażby stroje oraz symbole religijne, które dla jednych stanowią wyraz prywatnych wierzeń, dla innych zaś są już naruszeniem neutralności religijnej w sferze publicznej. Ze względu na to, że kwestie te nie są jednoznaczne, ustawodawstwo francuskie, które miało realizować konstytucyjną zasadę świeckości państwa było wielokrotnie zmieniane i poddawane ocenie francuskiego wymiaru sprawiedliwości, a później również Europejskiemu Trybunałowi Sprawiedliwości.

Należy wskazać, że od 1989 r. francuska Rada Stanu rozważała możliwość noszenia symboli religijnych w sferze publicznej, w różnych okolicznościach. Dnia 27 listopada 1989 r. wydała opinię, według której samo noszenie symboli religijnych, nawet w przestrzeni publicznej, jaką jest szkoła, nie stanowi naruszenia zasady laickości państwa. Wyjątkiem są jednak sytuacje, kiedy to symbole te mają ostentacyjny lub rewindykacyjny



charakter, bądź też okoliczności ich noszenia można scharakteryzować jako prowokacyjne, propagandowe. Używanie symboli religijnych w szkołach było też według Rady Stanu niedopuszczalne w sytuacjach, kiedy to symbole te miały naruszać godność lub wolność innego człowieka, przeszkadzać w edukacji lub też stanowić zagrożenie dla bezpieczeństwa i porządku publicznego [Falski 2011, 80]. Te dosyć ogólne zapisy nie spełniły jednak swojego zadania, bowiem niedookreśloność użytych w nim sformułowań prowadziła do bardzo wielu sporów, które były rozstrzygane przez sądy administracyjne. Remedium na tego rodzaju problemy miało być wprowadzenie przepisów ustawowych, które to w sposób uniwersalny uregulują kwestie związane z obecnością symboli religijnych w szkołach publicznych.

Ustawa z dnia 15 marca 2004 r. wprowadziła zakaz noszenia symboli lub ubiorów, przez które uczniowie ostentacyjnie okazują swoją przynależność religijną<sup>16</sup>. Uzupełnieniem jej ogólnej treści było wydanie ogólnika Rady Stanu<sup>17</sup>, który uściślał, iż zabrania się noszenia takiego symbolu i ubioru, który natychmiast ujawnia czyjaś przynależność do określonej religii, jak np. zasłonka islamska, kippa lub krzyż o przesadnych rozmiarach [Kuriata 2015, 127]. Tym samym należy zauważyć, iż następstwem wprowadzenia ustawy było w rzeczywistości zawężenie dotychczasowej możliwości używania symboli i ubiorów religijnych, bowiem o ich stosowności decydował nie zamiar ucznia, ale odczucia otoczenia [Kielan-Glińska 2004, 269]. Dalej przyjmuje się, że pewne ograniczenia w możliwości posługiwania się symbolami religijnymi wprowadziła także ustawa z dnia 11 kwietnia 2011 r. o zakazie zakrywania twarzy w miejscach publicznych<sup>18</sup>, która to w daleko idącym stopniu uniemożliwia noszenie religijnych ubrań, osłaniających twarz [Jankowska 2018, 99]. W tekście aktu wskazano bowiem, że jako przestrzeń publiczną należy rozumieć nie tylko drogi publiczne, ale wszelkie miejsca, które są ogólnie dostępne<sup>19</sup>. Interpretację tę rozszerzył w jednym z wyroków Sąd Kasacyjny, który wskazał, że jako

---

<sup>16</sup> Ustawa numer 2004-228 z dnia 15 marca 2004 r. dotycząca znaków religijnych w szkołach publicznych (la loi n 2004-228 du 15 mars 2004).

<sup>17</sup> Okólnik z dnia 18 maja 2004 r. w sprawie wprowadzenia w życie ustawy z dnia 15 marca 2004 r. dotyczącej znaków religijnych w szkołach publicznych.

<sup>18</sup> Ustawa numer 2010-1192 z dnia 11 kwietnia 2011 r. o zakazie zakrywania twarzy w miejscach publicznych.

<sup>19</sup> Tamże.

miejsca publiczne należy traktować również placówki prywatne, spełniające funkcje służby publicznej, np. prywatne placówki opiekuńcze<sup>20</sup>.

Po wprowadzeniu wyżej omówionych regulacji prawnych we Francji na nowo rozgorzała dyskusja dotycząca tego, czy przepisy ustawowe nie ograniczają nadmiernie wolności wyznania? Na ten temat wielokrotnie wypowiedziała się francuska Rada Stanu, która wskazywała, że zarówno ograniczenia z 1989 r., jak i ograniczenia bardziej współczesne, nie kolidują z przepisami francuskiej ustawy zasadniczej, a wręcz je realizują, dbając o to, aby przestrzeń publiczna wolna była od dominacji jednej z religii<sup>21</sup>. Myśl tę rozwinęła następnie francuska Rada Konstytucyjna, która w jednej ze swoich decyzji zauważyła, że wszelkie ograniczenia związane z zakazem używania określonego stroju lub symboli religijnych są zgodne z francuską konstytucją. Część z nich jest uzasadniona koniecznością ochrony porządku i bezpieczeństwa publicznego, część natomiast odnosi się do zabezpieczenia wolności i równości kobiet, które nie mogą w demokratycznym państwie być zmuszane do noszenia religijnych strojów wbrew sobie<sup>22</sup>. Francuski wymiar sprawiedliwości uznał zatem, że wolność sumienia i wyznania jest faktycznie jedną z podstawowych zasad konstytucyjnych państwa, jednakże może ona w pewnych przypadkach doznać ograniczenia, np. ze względu na konieczność ochrony porządku publicznego. Drugi z argumentów przytoczonych przez Radę Konstytucyjną nie jest już jednak tak trafiony, bowiem zarzuca się mu, że pod osłoną ochrony praw kobiet, w rzeczywistości wprowadzono zupełny zakaz noszenia tradycyjnych muzułmańskich strojów, nawet kobietom, które taki strój chciałyby dobrowolnie ubierać.

## 2.2. Niemcy

Wolność sumienia i wyznania zagwarantowana jest w Ustawie Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec<sup>23</sup>. Ustrojodawca w art. 4 ust. 1 tegoż aktu stanowi, że prawną ochroną objęta jest wolność wiary, sumienia,

---

<sup>20</sup> Wyroki Sądu Kasacyjnego z dnia 19 marca 2013 r. w sprawie *Fatima X v. Association Baby Loup* i w sprawie *X v. Caisse primaire d'assurance maladie de Seine-Saint-Denise e.a.*; za: Falski 2010, 43.

<sup>21</sup> Zob. np. wyrok Rady Stanu z dnia 27 czerwca 2008 r., nr 286798.

<sup>22</sup> Decyzja Rady Konstytucyjnej z dnia 7 października 2010 r., nr 2010-613 DC, *J.Off. du 12 octobre 2010*, s. 18345.

<sup>23</sup> Ustawa zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z dnia 23 maja 1949 r., przeład: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/niemcy.html> [dostęp: 21.06.2021].

przekonań religijnych oraz światopoglądowych. Z kolei ust. 2 omawianego przepisu gwarantuje możliwość niezakłóconego odbywania praktyk religijnych. Ostatni z ustępów dotyczy zakazu zmuszania kogokolwiek do odbycia służby wojskowej z bronią w ręku, jeśli jest to sprzeczne z jego sumieniem. Uzupełnieniem treści wolności religijnej jest art. 140 niemieckiej ustawy zasadniczej, który wprowadza zastosowanie pewnych przepisów konstytucyjnych, obowiązujących w poprzednim systemie prawnym. Są to przepisy, które zezwalają na zrzeszanie się w stowarzyszenia religijne, ale także stanowią podstawę do ustanawiania podatku kościelnego. Dopełnieniem treści tego prawa są także inne przepisy omawianego aktu: art. 6, który umożliwia wychowanie dziecka przez rodziców w zgodzie ze swoją wiarą, art. 7, który dotyczy nauki religii w szkołach publicznych, czy też art. 33, który zakazuje różnicowania sytuacji prawnej obywateli ze względu na przynależność religijną. Ponadto należy wskazać, że ze względu na specyfikę ustrojową Niemiec, oprócz regulacji federalnych, do kwestii wolności wyznania i sumienia odnoszą się regulacje tworzone na poziomie poszczególnych landów.

Regulacje prawne, związane z ochroną wolności sumienia i wyznania w Niemczech są niezwykle rozbudowane. Ochrona prawna w tym zakresie jest zapewniona każdemu, bez względu na religię, a jej przedmiot jest niezwykle szeroki, obejmuje bowiem wiarę, sumienie, przekonania religijne i pozareligijne, a także kwestie związane z manifestowaniem swojej wiary lub poglądów oraz umożliwia postępowanie według własnego sumienia i systemu moralnego. Pomimo tego na gruncie ochrony wolności religijnej dochodzi wciąż do wielu konfliktów pomiędzy obywatelami a państwem. Źródłem tych sporów są przede wszystkim ograniczenia wolności religijnej, które są dopuszczalne na podstawie ogólnego przepisu art. 2 niemieckiej ustawy zasadniczej, pozwalającego na limitację praw i wolności obywateli w przypadku, gdy naruszają one prawa innych osób, porządek konstytucyjny lub są sprzeczne z nakazem moralności. Jednak możliwość wprowadzenia takich ograniczeń musi być zawsze przewidziana w ustawie zasadniczej. Jako przykłady limitacji wolności wyznania i sumienia można wskazać ograniczenia związane z używaniem symboli religijnych

Kwestia ta jest wieloaspektowa, bowiem dotyczy w równej mierze wszystkich symboli religijnych, które jednoznacznie identyfikują się z daną religią. W związku z tym niemiecki Federalny Trybunał Konstytucyjny musiał zmierzyć się ze skargami na naruszenie prawa do wolności sumie-

nia i wyznania. Część z nich dotyczyła zakazu wieszania krzyży w miejscach publicznych. W 1973 r. FTK orzekł w sprawie krzyża w salach sądowych [Tończyk 2020, 15], a z kolei w 1995 r. w sprawie krzyża w szkołach nie wyznaniowych [Haering 2016, 148]. Skarżący wskazywali na sprzeczność tego symbolu religijnego z wyznawaną przez nich wiarą i przymusowym obcowaniem z nim, pomimo ich niezgody na to. W obu sprawach FTK doszedł do wniosku, że rzeczywiste obecność krzyża w przestrzeni, w której pobyt obywatela jest niejako obowiązkowy (przymus stawienia się przed sądem, obowiązek nauki) może powodować faktyczne naruszenie jego wolności religijnej. Co ciekawe, niektóre wewnętrzne regulacje landów stoją w sprzeczności z postanowieniami FTK, jak chociażby przepisy bawarskie z 2018 r. nakazujące zawieszenie katolickich krzyżyków na wejściu do każdego budynku publicznego<sup>24</sup>.

### 2.3. Czechy

Ogólnych źródeł neutralności światopoglądowej w Czechach upatruje się w art. 1 czeskiej ustawy zasadniczej, która przewiduje, że Republika Czeska jest państwem suwerennym, jednolitym, demokratycznym i stojącym na straży praw i wolności człowieka i obywatela<sup>25</sup>. Kwestie związane z rozdzieleniem państwa od związków wyznaniowych są już jednak wprost wykazane w art. 2 Karty Podstawowych Praw i Wolności. Wskazują, że w państwie nie może istnieć religia dominująca, której interesy będą chronione ponad prawami innych wyznań, czy osób. Czechy – jako państwo neutralne światopoglądowo i świeckie – są przestrzenią, na której mają prawo występować oraz rozwijać się różnego rodzaju związki wyznaniowe, a wszystko z poszanowaniem zasad pluralizmu oraz tolerancji [Němec 2021, 40]. Oznacza to, że nawet pomimo braku wyrażonej w czeskiej konstytucji ochrony dla korzystania z symboli religijnych w przestrzeni publicznej, są one jednak chronione, a wprowadzenie ograniczeń korzystania z nich odbywa się zgodnie z zasadą demokratycznego państwa prawa [Lypina 2021, 45].

---

<sup>24</sup> Crosses go up in public buildings across Bavaria as new law takes effects, <https://edition.cnn.com/2018/05/31/europe/bavaria-germany-crosses-public-buildings-intl/index.html> [dostęp: 04.12.2022].

<sup>25</sup> Konstytucja Republiki Czeskiej z dnia 16 grudnia 1992 r., „Sbírka Zákonů České Republiky” 1993, nr 1 z 28 grudnia 1992.

Zgodnie z krajowym orzecnictwem sądowym przyjmuje się, że dana rzecz nie stanowi symbolu religijnego, dopóki nie nada się mu takiego znaczenia [Horák 2021, 251]. Oznacza to, że co do zasady osoby przebywające na terytorium Czech mogą nosić symbole religijne w miejscach publicznych, ani ustawodawstwo, ani sądy nie określiły tu żadnych legalnych limitacji. Kwestie symboli w miejscach przestrzeni publicznej również nie są przedmiotem konfliktów, z tego względu, że tradycyjnie odchodzi się od ich zawieszania w placówkach instytucji publicznych. Jedynymi miejscami, w których zwyczaj ten pozostał, są wydziały teologiczne, szkoły kościelne, czy też budynki organizacji charytatywnych [tamże, 260].

#### 2.4. Polska

Wolność sumienia i wyznania została określona w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. i przybrała postać „wolności sumienia i religii”<sup>26</sup>. Artykuł gwarantujący to jedno z praw podstawowych jest niezwykle obszerny i reguluje wszystkie najważniejsze kwestie, związane z jego realizacją. To właśnie w nim określono poszczególne elementy wolności religijnej, takie jak wolność wyznawania lub dobrowolnego przyjmowania wybranej przez siebie religii, możliwość uzewnętrzniania samemu lub wraz z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii, co wiąże się z uprawianiem kultu, modlitwy, uczęszczaniem w obrzędach, praktykowaniem i nauczaniem. Według przepisu wolność religii dotyczy także możliwości posiadania odpowiednich dla wiary miejsc kultu oraz prawo do korzystania z pomocy religijnej w miejscu przebywania. Prawodawca konstytucyjny w ramy wolności sumienia i religii włączył także prawo rodziców do wychowania w zgodzie z wyznawaną religią lub swoimi przekonaniem, a także prawo do nauczania religii w szkołach. Wskazał także na to, że wolność ta nie ma charakteru absolutnego i może ulec ograniczeniom, a także wprowadził zakaz zmuszania kogokolwiek do uczestniczenia lub nieuczestniczenia w praktykach religijnych oraz zakaz zmuszania do ujawniania organom państwowym swojej przynależności religijnej.

Treść tego, jak już wspomniano, bardzo szczegółowego przepisu należy uzupełnić także o dwa inne: art. 25 Konstytucji RP zapewniający równo-

---

<sup>26</sup> Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm. [dalej: Konstytucja RP].

uprawnienie związkom wyznaniowym, swobodę wyrażania przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych w życiu publicznym, a także określającym stosunki państwa z innymi związkami wyznaniowymi i Kościołem katolickim oraz art. 48 Konstytucji RP zapewniający dzieciom poszanowanie ich wolności sumienia i religii. Oznacza to, że kwestie związane z wolnością sumienia i wyznania w Polsce są w sposób kompleksowy uregulowane w akcie o najwyższej mocy prawnej w państwie. Co więcej należałoby założyć, że prawodawca tworząc polską ustawę zasadniczą w dużej mierze odnosił się do istniejących już standardów prawa międzynarodowego, które przecież są w pewnym stopniu wyznacznikiem dla państw demokratycznych.

Z badań CBOS z 2020 r. wynika, że aż 91% Polaków deklaruje się jako katolicy<sup>27</sup>. Oznacza to, że grupa osób wyznających podobną religię, a zatem podobne zasady moralne i standardy zachowań jest jednolita, w przeciwieństwie do zróżnicowanych religijnie mieszkańców RFN, czy Francji. Niemniej jednak nie oznacza to, że w Polsce kwestie wolności religijnej nie rodzą dyskusji czy sporów.

Niewątpliwie jedną z często poruszanych w sporach światopoglądowych kwestii jest obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Z jednej strony symbol ten dla większości Polaków wiąże się z deklarowaną przez nich religią [Bańczyk 2017, 65], z drugiej jednak strony pojawiają się zarzuty związane z dyskryminacją osób innych wyznań oraz z naruszeniem bezstronności światopoglądowej i religijnej państwa, która to została zagwarantowana przepisami Konstytucji RP. Jednym z wątków tego sporu było między innymi wniesienie pozwu w 2012 r. przez posłów Twojego Ruchu, którzy to skarżyli się na naruszenie dóbr osobistych przez wiszący w sali Sejmu krzyż [Kozub-Karkut i Głuszek-Szafranek 2016, 46]. W orzeczenie z dnia 9 grudnia 2013 r. Sąd Apelacyjny w Warszawie uznał jednak, że symbol ten nie narusza dóbr osobistych posłów, a jego obecność w tym miejscu nie jest zakazana przepisami prawa krajowego<sup>28</sup>. Sąd zwrócił uwagę na to, że krzyż w kontekście historii Polski nie powinien być rozumiany jedynie jako symbol religijny, ale także jako symbol kultury i tożsamości narodowej.

<sup>27</sup> Komunikat CBOS z badań nr 63/2020, „Religijność Polaków w ostatnich 20 latach”, [https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K\\_063\\_20.PDF](https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_063_20.PDF) [dostęp: 14.12.2022].

<sup>28</sup> Zob. wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 9 grudnia 2013 r., sygn. akt I ACa 608/13.

Symbol krzyża stał się także przyczyną sporu pomiędzy szkołą publiczną a jedną z nauczycielek w niej pracujących. Pracownica, deklarująca się jako ateistka, ściągnęła krzyż, który od wielu lat wisiał w pokoju nauczycielskim szkoły sportowej w Krapkowicach. Na fakt ten negatywnie zareagowali współpracownicy nauczycielki oraz dyrekcja, czego konsekwencją było nałożenie upomnienia. Nauczycielka złożyła pozew przeciwko dyrekcji szkoły za podjęcie w stosunku do niej działań mających charakter dyskryminujący oraz szykanujący. Ostatecznie Sąd Apelacyjny we Wrocławiu uznał, że rzeczywiście doszło do naruszenia praw powódki<sup>29</sup>, jednakże wyrok jest o tyle specyficzny, że nie odnosi się w ogóle do kwestii obecności krzyża w szkole, a jedynie do następstw, które wywołało jego usunięcie.

Z kolei temat ten został szczegółowo omówiony w wyroku Sądu Okręgowego w Szczecinie z dnia 26 marca 2010 r., w którym to sąd rozstrzygał, czy krzyże umieszczone w salach Urzędu Miasta naruszają dobra osobiste radnego, który uczestnicząc w posiedzeniach rady miasta jest poddawany presji religijnej przez otaczającą go symbolikę<sup>30</sup>. Sąd doszedł do wniosku, że sama obecność krzyża w miejscu publicznym nie stanowi indoktrynacji religijnej i nie ma negatywnego wpływu na ukształtowany światopogląd osoby dorosłej. Nie można w tym przypadku mówić zatem o naruszeniu godności oraz gwarantowanej przez Konstytucję RP bezstronności religijnej i światopoglądowej państwa.

Oznacza to, że krajowe sądy rozstrzygają sprawy w duchu orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, wskazując przede wszystkim na to, że sama symbolika krzyża w przestrzeni publicznej nie ma charakteru *stricte* religijnego, ale stanowi pewien symbol, który odnosi się do europejskiego dziedzictwa kulturowego. Jego obecność w miejscach, takich jak Sejm, szkoły, jednostki samorządu terytorialnego nie może być odczytywana jako naruszenie wolności sumienia i wyznania. Co więcej należy zauważyć, że z badań statystycznych wynika, iż zdecydowana większość obywateli polskich nie jest przeciwna krzyżom w budynkach publicznych<sup>31</sup>.

<sup>29</sup> Zob. wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z dnia 31 stycznia 2017 r., sygn. akt III APa 33/16.

<sup>30</sup> Zob. wyrok Sądu Okręgowego w Szczecinie z dnia 26 marca 2010 r., sygn. akt I C 28/10.

<sup>31</sup> Badanie CBOS „Obecność krzyża w przestrzeni publicznej BS/153/2011, grudzień 2011, Warszawa, [https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K\\_153\\_11.PDF](https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_153_11.PDF) [dostęp: 01.08.2021].

## 2.5. Węgry

Wolność sumienia i wyznania na Węgrzech regulowana jest na poziomie konstytucyjnym przez art. 60. Jego uszczegółowieniem jest Akt IV z 1990 r. o prawie do wolności sumienia i religii. Regulacje te nie odbiegają od regulacji prawnych, które rozwinęły się w innych krajach europejskich i chronią uzewnętrznianie wyznawanej przez siebie religii poprzez jej praktykowanie, kultywowanie, ale także używanie symboli religijnych. Wskazuje się, że w porównaniu z innymi krajami orzecznictwo sądów węgierskich w aspekcie ochrony i ograniczania prawa do eksponowania symboli religijnych nie jest zbyt bogate. Funkcjonowanie na jednym terytorium wielu związków wyznaniowych, które nie gromadzą dominującej liczby wiernych, sprawia, że liczba sporów na tle religijnym nie jest wysoka [Csink 2021, 94]. W związku z czym sądy nie muszą mierzyć się z rozstrzygnięciem takich spraw, jak sprawy dotyczące noszenia biżuterii z krzyżem, noszenia muzułmańskich nakryć głowy, czy też innych elementów strojów religijnych.

Używanie symboli religijnych na terytorium Węgier nie jest uregulowane, w związku z czym przyjmuje się, że ich noszenie nie jest ograniczane przez normy prawne ani zwyczajowe. Jedynym wyjątkiem jest uregulowanie kwestii promowania religii w mediach, jednakże kwestia ta nie ma nic wspólnego z symboliką religijną [Schanda 2019, 132]. Wolność eksponowania symboli religijnych na gruncie prawa węgierskiego powiązana jest przede wszystkim z kwestią tożsamości człowieka, dlatego też, kiedy zachodzi konieczność jej ochrony, wykorzystywane są również przepisy dotyczące ochrony prawa do prywatności [Csink 2021, 95].

## PODSUMOWANIE

Prawo międzynarodowe w sposób jednolity wypowiada się na temat wolności sumienia i wyznania, czego dowodem jest funkcjonowanie w przestrzeni najważniejszych międzynarodowych aktów prawnych zapewniających ochronę praw i wolności człowieka, niemalże identycznych treści przepisów prawa. Przepisy te przewidują także podstawowe zasady dotyczące możliwości ograniczenia elementów, składających się na realizację wolności sumienia i wyznania. Pomimo tych ogólnych regulacji wciąż jed-



nak w kontekście limitacji wolności sumienia i wyzwania pojawiają się sporne kwestie, które muszą zostać rozstrzygnięte przez sądy krajowe, czy też w końcu przez sądy międzynarodowe.

Należy wskazać, że w kontekście sądownictwa międzynarodowego sprawy te są rozpatrywane w aspekcie indywidualnym, koncentrują się na określonym stanie faktycznym i okolicznościach z nim sprzężonych. Sprawa to, że w przypadku ochrony eksponowania jednego symbolu religijnego mogą zostać wydane dwa skrajnie różne wyroki, co zresztą czasami się dzieje. Warto zaznaczyć, że sądy międzynarodowe przyznają państwom szeroki margines swobody oceny, jeżeli chodzi o prawo do eksponowania symboli religijnych. Konsekwencją tego jest zróżnicowanie ochrony osób wierzących w poszczególnych państwach.

Przyjmuje się, że przedmiotem orzeczeń wydawanych przez sądy międzynarodowe oraz sądy krajowe w temacie prawa do ekspresji symboli religijnych są dwie sytuacje: używanie symboli religijnych w przestrzeni publicznej przez jednostki, polegające na noszeniu symboli religijnych takich, jak krzyże, chusty, turbany itp. oraz posługiwanie się symbolami religijnymi przez władze i instytucje publiczne poprzez wywieszanie tychże symboli w budynkach publicznych np. szkołach, urzędach, siedzibach władz państwowych [Poniatowski 2021, 245]. W przypadku pierwszej z sytuacji rozpatruje się starcie wolności wyznania w kontekście praw i wolności innych osób, w drugim przypadku zwraca się przede wszystkim uwagę na relacje pomiędzy państwem i funkcjonującymi w nim związkami wyznaniowymi oraz zobowiązania instytucji publicznych względem społeczeństwa.

Z analizy międzynarodowego oraz krajowego orzecznictwa w sprawie ochrony prawa do eksponowania symboli religijnych wynika, że najczęściej przyczynami wprowadzanych w stosunku do tego prawa ograniczeń są kwestie bezpieczeństwa państwa (zakaz zakrywania przez muzułmanki twarzy we Francji), zdrowia ludzkiego (zakaz noszenia biżuterii, w tym religijnej przez pielęgniarki, nakaz używania kasku w trakcie jazdy motocyklem przez Sikhów) oraz praw i wolności innych osób (zakaz wieszania krzyża w niemieckich placówkach instytucji publicznych). Argumenty te mieszczą się co do zasady w przepisach ogólnych, regulujących prawnie możliwe przyczyny ograniczeń wolności wyznania i sumienia.

Niemniej jednak na kanwie przywołanych orzeczeń krajowych wskazać trzeba, że powody te nie są wykorzystywane przez wszystkie państwa w sposób jednolity. Oznacza to, że przyczyny ograniczeń nie są wspólne dla

wszystkich państw, co więcej ograniczenia eksponowania w przestrzeni publicznej symboli religijnych nie występują we wszystkich porządkach prawnych lub występują w stopniu minimalnym, w incydentalnych przypadkach. W tym aspekcie niezwykle istotne jest odniesienie się do relacji, jakie łączą poszczególne państwa z funkcjonującymi w ich ramach związkami wyznaniowymi, a co za tym idzie także ze strukturą religijną społeczeństwa. Co do zasady największe spory w zakresie obecności symboli religijnych toczono są w krajach, w których, nawet pomimo neutralności światopoglądowej państwa, występuje jedna lub dwie dominujące religie (Polska, Francja, Niemcy). Z kolei państwa, które charakteryzują się bardziej mieszaną strukturą religijną (Czechy, Węgry) nie spotykają się z tyloma kwestiami spornymi, nawet pomimo niezbyt pełnego uregulowania kwestii wolności sumienia i wyznania w swoich krajowych porządkach prawnych. Oznacza to, że rzeczywisty wpływ na powstawanie sporów na tle eksponowania symboli religijnych ma nie tyle sama relacja pomiędzy państwem, a związkami wyznaniowymi, ile struktura religijna społeczeństwa [Horák i Tretera 2010, 1-2].

#### PIŚMIENNICTWO

- Abramowicz, Aneta. 2015. „Uzewnętrzenie symboli religijnych w miejscu pracy w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 15 stycznia 2013 r. w sprawie Eweida i inni v. Zjednoczone Królestwo.” W *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii*, red. Piotr Stanisz, Michał Zawiaślak, i Marta Ordon, 11-19. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Bańczyk, Wojciech. 2017. „Prawo do publicznego eksponowania symbolu religijnego w świetle zasad neutralności i bezstronności w stosunkach państwo – Kościół na przykładzie Stanów Zjednoczonych Ameryki oraz Rzeczypospolitej Polskiej.” *Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ* 4:50-72.
- Csink, Lóránt. 2021. „The Legal Regulations on Religious Symbols in the Public Sphere in the Hungary.” W *Religious Symbols in the Public Sphere*, red. Paweł Sobczyk, 73-102. Budapest–Miskolc: Ferenc Mádl Institute of Comparative Law–Central European Academic Publishing.
- Falski, Jacek. 2010. „Ograniczenia w zakresie eksponowania symboliki religijnej (nowe restrykcje dotyczące ubioru) w przestrzeni publicznej współczesnej Francji.” *Przeгляд Sejmowy* 3:39-58.
- Falski, Jacek. 2011. „Francuski zakaz noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych przed ETPC. Kontrowersje, uwagi, oceny.” *Studia z Prawa Wyznaniowego* t. 14, 79-109.

- Falski, Jacek. 2016. „Współczesny obraz konstytucyjnej zasady laickości we Francji. Próba syntezy.” *Przegląd Sejmowy* 136, nr 5:9-31.
- Haering, Stephan B. 2016. „Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Aktualna sytuacja w Niemczech.” W *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. Piotr Stanisław, Michał Zawisłak, i Marta Ordon, 143-54. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Horák, Zábaj, i Jiří R. Tretera. 2010. „Religion in public education in the Czech Republic.” [https://www.unitrier.de/fileadmin/fb5/inst/IEVR/Arbeitsmaterialien/Staatskirchenrecht/Europa/Konferenz\\_2010/Czech\\_Republic.pdf](https://www.unitrier.de/fileadmin/fb5/inst/IEVR/Arbeitsmaterialien/Staatskirchenrecht/Europa/Konferenz_2010/Czech_Republic.pdf) [dostęp: 05.12.2022].
- Horák, Zábaj. 2021. „Religion and the Secular State in the Czech Republic.” <https://www.strasbourgconsortium.org/content/blurb/files/Czech%20Republic.pdf> [dostęp: 05.12.2022].
- Jankowska, Renata. 2018. „Islam w przestrzeni publicznej laickiej Francji.” *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin Polonia* 25:89-103.
- Kamiński, Ireneusz. 2013. „Islamska chusta i zasłony twarzy u kobiet w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.” *Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego* 11:7-19.
- Kielan-Glińska, Ilona. 2004. „Muzułmańska chusta a idea laickości we współczesnej Francji.” *Krakowskie Studia Międzynarodowe* 3:261-76.
- Kowalski, Michał. 2011. „Powrót czarnoksiężnika. Uwagi na tle wyroku Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 18.02.2011 r. w sprawie Lautsi przeciwko Włochom.” *Forum Prawnicze* 4-5 (6-7):19-29.
- Kowalski, Michał. 2012. „Symbole religijne w przestrzeni publicznej – w poszukiwaniu standardów europejskich.” W *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. Lena Kondratiewa-Bryzik, Roman Wieruszewski, i Mirosław Wyrzykowski, 47-64. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Kozub-Karkut, Magdalena, i Dagmara Głuszek-Szafraniec. 2016. „Miejsce krzyża w przestrzeni publicznej – analiza wybranych debat.” *Studia Religioznawcze. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 1:45-64.
- Kuriata, Agnieszka. 2015. „Strój muzułmanek we Francji a wpływ islamu.” *Acta Erasmi* t. 8, 119-33.
- Lyapina, Elmiara. 2021. „What Can France Learn From The Czech Republic’s Approach To The Issue Of Wearing (Islamic) Religious Symbols.” *International Comparative Jurisprudence* t. 7, nr 1:40-50.
- Mezglewski, Artur. 2011. „Podstawowe formy uzewnętrzniania przekonań religijnych.” W Artur Mezglewski, Henryk Misztal, i Piotr Stanisław, *Prawo wyznaniowe*, 94-98. Warszawa: C.H. Beck.
- Němec, Damián. 2021. „The Legal Regulations on Religious Symbols in the Public Sphere in the Czech Republic.” W *Religious Symbols in the Public Sphere*, red. Paweł Sobczyk, 39-73. Budapest–Miskolc: Ferenc Mádl Institute of Comparative Law–Central European Academic Publishing.
- Orzeszyna, Krzysztof. 2003. „Współczesne interpretacje francuskiej koncepcji państwa świeckiego.” *Roczniki nauk prawnych* 13, z. 1:219-32.

- Poniatowski, Michał. 2021. „Religious symbols on the public sphere in the case law of the European Court of Human Rights.” W *Religious Symbols in the Public Sphere*, red. Paweł Sobczyk, 245-71. Budapest–Miskolc: Ferenc Mádl Institute of Comparative Law–Central European Academic Publishing.
- Romanko, Agnieszka. 2015. „Symbol krzyża w sferze publicznej w kontekście wybranych orzeczeń.” *Kościół i Prawo*, 2 (15):207-26.
- Schanda, Balázs. 2019. „Religion and constitution. Some hungarian perspective.” *Bratislava Law Review* 1:131-38.
- Stępień, Jakub. 2019. „Granice wolności wyznania w Polsce i we Francji – studium porównawcze.” *Acta Erasmianna* 18:54-70.
- Szymanek, Jakub. 2012. „Obecność symboli religijnych w przestrzeni publicznej.” W *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. Lena Kondratiewa-Bryzik, Roman Wieruszewski, i Mirosław Wyrzykowski, 33-46. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Tończyk, Natalia M. 2020. *Problematyka wolności religijnej w Niemczech – wybrane zagadnienia w odniesieniu do orzecznictwa niemieckich sądów konstytucyjnych*. Warszawa: Instytut Wymiaru Sprawiedliwości. <https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2021/05/NATALI1.pdf> [dostęp: 21.06.2021].

**Prawo do eksponowania symboli religijnych w przestrzeni publicznej  
i jego ograniczenia – komparatystyczne rozważania prawne  
na gruncie orzecznictwa międzynarodowego i krajowego**

Streszczenie

Wolność sumienia i wyznania to jedno z podstawowych praw człowieka, które jest gwarantowane zarówno w porządku prawa międzynarodowego, jak i w aktach państwowych o charakterze konstytucyjnym. Jednym z jej przejawów jest ekspresja religijna, której wyrazem jest prawo do eksponowania symboli religijnych w przestrzeni publicznej. Prawo to jest objęte ochroną prawa międzynarodowego oraz przepisami prawa krajowego, jednakże nie ma charakteru bezwzględnego, w związku z czym może ulegać ograniczeniu. Podstawowe zasady dotyczące limitacji tego prawa określone są w aktach międzynarodowych oraz w ustawach zasadniczych państw, jednakże wszelkie kwestie sporne rozpatrywane są na drodze sądowej, czego skutkiem jest powstawanie wielu nowych interpretacji tych samych przepisów. Celem niniejszych rozważań jest ustalenie, jakie przyczyny mogą leżeć u podstaw ograniczenia prawa do ekspresji wiary poprzez symbole religijne oraz czy są one wspólne dla wszystkich kultur prawnych oraz jaki wpływ na to ma charakter relacji państwa ze związkami wyznaniowymi?

**Słowa kluczowe:** prawa człowieka; wolność sumienia i wyznania; symbole religijne; krzyż; hidżab

---

**Right to Display Religious Symbols in Public Area and Its Limitation –  
Comparative Legal Considerations  
in the Basis of International and National Jurisprudence**

Summary

Freedom of conscience and religion is one of the fundamental human rights, which is guaranteed both in the order of international law and in state acts of a constitutional nature. One of its manifestations is religious expression, which is expressed in the right to display religious symbols in public space. This right is protected by international law and national law, however, it is not absolute and therefore may be limited. The basic rules regarding the limitation of this right are set out in international acts and in the fundamental laws of countries, however, any disputes are resolved in court, which results in many new interpretations of the same provisions. The purpose of these considerations is to determine what reasons may underlie the restriction of the right to express faith through religious symbols, and whether they are common to all legal cultures and what is the impact of the nature of the relationship between the state and religious associations?

**Keywords:** human rights; freedom of conscience and religion; religious symbols; cross; hijab

**Information about Author:** DR. EWA MICHAŁKIEWICZ-KĄDZIELA – University of Szczecin; correspondence address: ul. Narutowicza 17A, 70-240 Szczecin, Poland; e-mail: ewa.michalkiewicz-kadziela@usz.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-5396-1820>